

Застосування методу прогнозування в політичній історії

В. М. Калашников

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

І. С. Накашидзе

Дніпровський національний університет залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна

Розглянуто метод прогнозування в історичній науці на основі теоретичних узагальнень. Подані практичні поради щодо використання означеного методу під час викладання історичних дисциплін у вищій школі.

Ключові слова: метод прогнозування; метод аналогії; наукова і педагогічна діяльність; есхатологія; футурологія.

Рассматривается метод прогнозирования в исторической науке на основе теоретических обобщений. Представлены практические советы по использованию указанного метода во время преподавания исторических дисциплин в высшей школе.

Ключевые слова: метод прогнозирования; метод аналогии; научная и педагогическая деятельность; эсхатология; футурология.

The article is devoted to the research of the use of the forecasting method. Examples of the application of this method in historical science of the Middle Ages, the Renaissance and modern times are given. The significance of the forecasting method for the formation of a national idea and consciousness in the United States is given. The historical development of the United States provides ample opportunities for scientifically based prediction of the future fate of the leading world. Historical studies use such pairs of methods as reversing and presenting forecast and eschatology and futurology. It is determined that methods of reversible and predictive forecasting can yield data that fill the gaps in historical sources. The forecasting method is often associated with an analogy, which in the broadest sense is the basis of science. Areas of sharing the methods of forecasting and analogy from inventive activity to political technologies and to stimulating the creative process. The method of forecasting can be applied not only in scientific, but also in pedagogical work during the teaching of historical disciplines. The method of analogy in connection with forecasting in the educational process should be used in considering the issues of the formation and decline of Ukrainian statehood.

Keywords: forecasting method; analogical method; scientific and pedagogical activity; eschatology; futurology.

Прогнозування – метод, у якому використовується як накопичений в минулому досвід, так і поточні припущення щодо майбутнього з метою його визначення [20]. Тобто прогнозування – це науково обґрунтоване передбачення перспектив розвитку тієї чи іншої

системи або явища [2, с. 345]. Цей науковий метод використовується у багатьох галузях науки. Значний вклад у становлення сучасних концепцій наукового прогнозування внесли праці західних футурологів Е. Біркенхеда, Г. Уеллса, Р. Арона, О. Тоффлера, Ж. Фурасьє, К. Брайденбо, Д. Бурстін, Д.С. Валонік, Р. Хофстедтер та ін. Багато футурологів починали свої дослідження у рамках Римського клубу з кінця 60-х рр. XX ст. Саме в цей час зародилася спеціальна наукова дисципліна – прогностика. Приблизно в цей же час почалося її філософське осмислення (В. Г. Виноградов, С. Г. Гончарук, В. М. Гвішиані, Е. Жариков, В. В. Косолапов, М. Л. Лезгіна, В. П. Тугарінов, Н. І. Храленко, Г. Еделінг, Е. Янч та ін.). Значний внесок до розробки загальнотеоретичних основ педагогічного прогнозування внесли Г. О. Аванесов, В. І. Бестужев-Лада, О. В. Брушлінський, О. М. Гендін, Б. С. Гершунський, Г. М. Добров, В. І. Загвязінський, Е. Г. Костяшкін, В. О. Кутєв, Є. П. Нікітін. Проте, незважаючи на досить велику кількість наукових праць, методу прогнозування приділено мало уваги серед дослідників [18]. Це і становить актуальність даного дослідження.

Метою статті є дослідження використання методу прогнозування в історичній науці на основі теоретичних узагальнень.

Прогнозування ґрунтується на таких методологічних прогностичних принципах [5, с. 46]:

- оптимізму – це впевненість у тому, що прогноз здатен допомогти людям зробити своє життя кращим;
- майбутнього – підхід, що ґрунтується на розгляді кожного явища з огляду на його майбутнє;
- актуалізму ґрунтується на сучасному вирішенні проблем, а не обґрунтовуванні, чому питання можна вирішити лише в майбутньому.

Прогнозування є досить давнім методом. Так, одним з перших цей метод застосував у галузі медицини давньогрецький лікар Гіппократ. Біля витоків наукового прогнозування стояв один з українських мислителів XV ст. Юрій Дрогобич – астролог, лікар, філософ, бібліофіл і гуманіст епохи Відродження, який походив із Червоної Русі, що входила в ту пору в Королівство Польське. Імовірно, він був одним з викладачів видатного мислителя Миколи Коперника в Кракові, де займав професорську посаду. З 1481 по 1482 р. Юрій Дрогобич був ректором Болонського університету. Найбільш відома його наукова праця має назву «Прогностична оцінка поточного 1483 року». У книзі поєднуються прогнози астрологічного характеру із передбаченням на основі спостережень за політичною ситуа-

цією подальшого розвитку Італії, ворожнечі на релігійному ґрунті, епідеміологічну ситуацію та зростання рівня смертності населення [16].

Відома європейська релігійно-історіософська і політична ідея «Третього Рима», яку використовували для обґрунтування особливого релігійно-політичного значення різних країн як наступників Римської імперії. Ця ідея, заснована на концепції «перенесення імперії» (*translatio imperii*), використовувалася для легітимації домагань тих чи інших монархій на спадкоємність по відношенню до Візантії. Прогноз «Москва – Третій Рим» дуже «чіпко» утвердився в Великому князівстві Московському в першій половині XVI століття. Виникали легенди про походження Рюриковичів від брата римського кесаря Августа; про шапку Мономаха, нібито подарованої російському князю візантійським імператором. Зрештою була сформована прогностична концепція про перенесення «центру світу» в Москву. Автором концепції традиційно вважається чернець Філофей. У посланнях 1523–1524 рр. великому князю Московському Василю III він говорив про роль «Рима земного», яку повинна була зайняти Москва [17]. Незважаючи на абсурдність подібного самопроголошення, формула «Москва – Третій Рим» була взята на озброєння такими послідовниками Філофея, як слов'янофіли.

Заслугують на увагу прогностичні праці доби раннього капіталізму, зокрема численні прогностичні концепції доби мануфактурного капіталізму, що формувалися від першої у світі національно-визвольної, ранньобуржуазної голландської революції (1555–1648) до Великої французької буржуазної революції (1789–1799).

Слід вказати, що серйозний підхід до прогнозування історичного розвитку всього людства першими продемонстрували засновники американської державності. У 1630 р. емігранти з Англії на чолі з лідером англійських пуритан Дж. Вінтропом відплили до Нового Світу з метою побудувати біблійне «Місто на пагорбі», зразкову в усіх відношеннях колонію Массачусетс, пуританський устрій якої вбачався зразком для християн усього світу. Пуритани мали разом втілити в життя Божі Завіти милосердя і любові до ближнього. Проте у 1637 р. Вінтроп, який зайняв посаду губернатора Массачусетса, у своїй праці «Зразок християнського милосердя» сформулював прогноз щодо майбутнього американського суспільства і держави, заснованих на чинній і нині серед правлячих кіл цієї країни ідеї месіанізму. Вінтроп писав: «Всемогутній Бог у своїй святості та мудрості так визначив умови існування людей, щоб у всі часи хтось

був бідний, а хтось багатий, хтось стояв вище, а хтось перебував у них в підпорядкуванні» [7, с. 115–116].

Слід вказати, що після прогнозу Вінтропа щодо історичного розвитку США прогнозування в цій країні вважається одним з найважливіших напрямків формування масової суспільної свідомості громадян. Величезна увага приділяється забезпеченню надійного прогнозування, що дозволяє краще бачити перспективу і приймати рішення стосовно розвитку фундаментальних основ державної політики – як внутрішньої, так і зовнішньої [19]. У галузі прогнозування працюють десятки тисяч професіоналів, які використовують останні досягнення економічних теорій, математичних методів і електронно-обчислювальної техніки. Прогнозні розробки виконують державні підрозділи різного рівня, дослідницькі комерційні організації, приватні підприємства, банківські і торгові корпорації. Прогнозуються тенденції економічного, політичного, соціального, культурного розвитку людства на світовому рівні,

При цьому методи дослідження основних проблем історичного розвитку США американських фахівців завжди застосовувалися як скальпель, яким вони препарували факти, що привернули їхню увагу. Зрозуміло, що в кожного з фахівців були власні специфічні прийоми користування таким інструментом, але всі вони мусили підкорятися певним орієнтирам для своєї праці, продиктованим політичною елітою США.

Історія та історичні приклади з будь-якого приводу визнані офіційною ідеологією США як ефективний засіб впливу на масову свідомість. У зв'язку з цим треба пригадати тільки новітні приклади. Так, президент США Р. Ніксон не втомлювався присягатися в прихильності «духу 1776 р.», який пробудив прагнення американців до активного вирішення місцевих справ поряд з загальнонаціональними. Р. Рейган проголосив програму «консервативного оновлення» Америки [14, с. 22], особливо стосовно залучення громадян до вирішення власних справ разом із державними органами. А чинний президент Д. Трамп, який отримав фундаментальну військову і економічну освіту, взагалі вбачає історію своєї держави джерелом мудрості для політиків, які прагнуть повести Америку вперед і досягти нового розквіту.

У сучасних США спостерігається реанімація ідеологічних установок «золотого віку» державності, який залишився в минулому столітті. Америка вочевидь намагається «самовідродитися» на основі повернення до «добродесних» прав і моралі минулого США.

Їхня внутрішня і зовнішня політика привертають сьогодні до себе найпильнішу увагу, і це не випадково. Поки що Америка виступає як провідна капіталістична країна, яка, відповідно до своїх традицій, декларує переваги «американського способу життя», прагнучи зробити його зразком для всього світу. На цьому тлі дуже строкатим є спектр сучасних ідейно-політичних течій у цій країні: це консерватори і неоконсерватори, ліберали й неоліберали, лібертаристи й традиціоналісти, ліві та праві радикали.

Історичний розвиток США, який дає широкі можливості для науково обґрунтованого прогнозування подальшої долі провідної країни світу аналізується державознавцями, юристами, істориками, політологами, соціологами, економістами, філософами і політичними діячами. Саме вони формують історичну свідомість у США, якій належить особливе місце в системі духовних цінностей та ідеології політичної еліти [4, с. 13]. Взаємовідносини між виразниками офіційної ідеології США подекуди суперечливі; серед них нерідкі гострі дискусії про місце Америки у світі і про шляхи її внутрішнього розвитку. Ці течії мають внутрішні розмежування, що створює в людей, які не знайомі із сутністю ідейно-політичних реалій США, уявлення про наявність там ідеологічного «плюралізму». Однак насправді застосування методу прогнозування в американській історичній науці підкреслено впливу панівної теорії «погоджених інтересів» (консенсусу), яка проголошувала єдність американського суспільства щодо докорінних питань буття на всіх етапах розвитку демократичної державності.

Основи вказаної теорії було розкрито в монографії «Американська політична традиція» відомого американського історика і політолога Р. Хофстедтера: «Загальне надбання головних політичних традицій у США – це віра в право власності та філософію економічного індивідуалізму, в цінність конкуренції й у те, що економічні доброчесності капіталістичної культури завжди є невід’ємною властивістю людей... Святість приватної власності була гранітним фундаментом символу віри в американську політичну ідеологію... Завдання політики, проголошує означене кредо, – захищати світ конкуренції, за необхідності заохочуючи його або ліквідуючи випадкові зловживання в ньому, однак не підривати його будь-якими планами колективістських дій» [15, с.VIII]. Коротше кажучи, на тому одвічно «стояла і стоятиме в століттях» Америка. Слід, однак, вказати, що у сучасному світі відбуваються епохальні геополітичні зрушення, які вимагають від сонму амери-

канських прогнозистів докорінно змінити методологічні підходи до історичного прогнозування.

У сучасній науці метод прогнозування найбільш поширений в економіці та політології. Наприклад, економічні прогнози використовують для передбачення стану економіки. Прогнози розвитку технологій дозволяють передбачити, який вплив матимуть нові технології і коли вони з'являться. Для передбачення змін у соціальній поведінці людей та стану суспільства використовується соціальне прогнозування. Прогнозування є випереджальним відображенням дійсності, успіх якого залежить від п'яти основних чинників [6, с. 16]: 1) наявності всієї доступної достовірної інформації; 2) знання національних та етнічних особливостей країни (або регіону), що досліджується; 3) майстерного використання необхідних знань за допомогою методів, відпрацьованих на основі загальних принципів передбачення; 4) компетентності у цій галузі; 5) творчих здібностей, освіти, здатності суб'єктивно оцінювати.

Здається, однак, що жодна методика прогнозування не підходить для всіх ситуацій. Існує чимало доказів, які свідчать, що поєднання індивідуальних прогнозів призводить до підвищення точності прогнозування. Існує також доказ того, що додавання кількісних прогнозів до якісних прогнозів знижує точність. Дослідження ще не виявили умов або методів оптимальних комбінацій прогнозів. Іноді прогнози стають частиною творчого процесу, а інколи ні. Коли двоє людей роблять взаємно ексклюзивні прогнози, обидва вони не можуть бути правдивими. Тим не менше, без історичного прогнозування, яке іноді виглядає складним переплетінням думок науковців, що належать до різних наукових напрямків і шкіл, не можна обійтися.

Вкажімо, що реверсивне прогнозування служить логічному продовженню тенденцій від теперішнього у минуле і допомагає історикам реконструювати його. За допомогою презентивного прогнозування можна спробувати передбачити можливий хід розвитку на основі наявних неповних даних [8, с. 28]. Завдяки цим методам можна отримати дані, що заповнюють лакуни в історичних джерелах. Наприклад, на основі використання методу реверсивного прогнозування російським істориком Б. Мироновим розроблена методика обрахування рівня письменності населення Російської імперії наприкінці XVIII – XIX ст. Розширивши цю методику засобами презентивного прогнозування Т. Кароева розрахувала рівень письменності населення Подільської губернії другої половини XIX – початку XX ст.

Ще однією парою методів історичного прогнозування є есхатологія та футурологія. «Есхатологія тут виступає як трансформаційна форма утопічного проектування, футурологія все більше вимагає наукового статусу, адже користується власними прогностичними методами» [8, с. 26]. Тобто есхатологія є вченням про той чи інший варіант завершення історії та наявного буття, а футурологія – прогнозування майбутнього на основі наявних економічних, соціальних та ін. тенденцій. Сучасна історична наука частіше застосовує саме другий тип прогнозування. Одним із прикладів футуристичних прогнозів є концепція «технетронної ери» З. Бжезінського [1], тобто ери технології та електроніки, що впливають на всі сфери життєдіяльності людей. На думку вченого, провідну роль у майбутньому будуть відігравати США, адже вони першими під впливом науково-технічної революції вступили в «технетронну еру».

Основні методи, якими користується футурологія можна розділити на 4 групи [10, с. 30]: 1. Спрямовані на з'ясування загальної думки опитування експертів з допомогою методу Дельфі або анкетування. 2. Статистичні методи, такі як імовірнісний аналіз, регресійний та кореляційний аналіз. 3. Пошук аналогій майбутнього з існуючими системами і складання сценаріїв майбутнього. 4. Рольові ігри, симуляції та інші методи групової роботи з планування та прогнозування майбутнього.

Метод прогнозування часто пов'язаний із проведенням аналогії, яка у широкому розумінні є основою науки. «Коли є виявленим і відповідним чином доведеним загальний процес, то він стає науковим законом. Потім цей закон можна використовувати для прогнозування інших різновидів подій, навіть якщо певна сукупність конкретних подій, відповідних даному процесу, ніколи не спостерігалася раніше» [9, с. 7]. Наприклад, планета Плутон з моменту її відкриття в 1930 р. не зробила жодного повного обороту навколо Сонця, але астрономи, ґрунтуючись на законі всесвітнього тяжіння, впевнено пророкують завершення в 2178 р. першого повного обороту Плутона з моменту його відкриття.

Метод аналогії відповідно до словника термінології історичної науки [12, с. 12] розглядається у трьох значеннях: 1) метод прогнозування, заснований на порівнянні відомих історичних подій з аналогічними подіями і явищами, які можуть статися в майбутньому; 2) різновид історико-порівняльного методу, що застосовується для обґрунтування теоретичних концепцій і історичних закономірностей на основі несистемного порівняння теоретичних побудов з різ-

ночасними локальними історичними фактами і подіями всесвітньої історії; 3) різновид історико-типологічного методу, спосіб вивчення історичних процесів і явищ шляхом перенесення уявлень про відомі події і явища на менш вивчені з метою їх типологізації.

Саме недостатнє вивчення аналогії лягло в основу відомої тези «Історія вчить лише тому, що люди нічому не вчаться в історії». Цей метод якраз і покликаний подолати песимізм до соціального досвіду людства і його застосування в майбутньому [9, с. 6]. Методом аналогії досліджуються структурно-функціональні відповідності, еволюційні закономірності, динаміка розвитку подій, етапність, темп, результативність тощо.

При використанні історичних аналогій необхідно мати на увазі, що: 1) успіх залежить від правильного вибору об'єктів зіставлення; 2) має місце історична обумовленість процесів та явищ; 3) нововведення в соціально-економічних процесах несуть відбиток національного «стилю» [9, с. 31].

Сфери спільного використання методів прогнозування і аналогії від винахідницької діяльності (алгоритм вирішення винахідницьких задач Г. Альтшуллера) до політичних технологій (зокрема, так званої протестної інженерії) та до стимулювання творчого процесу (синектика У. Гордона) [3, с. 76]. Метод аналогії знайшов найширше застосування при розробці цивілізаційних концепцій, так чи інакше пов'язаних з вирішенням проблеми типології цивілізацій (культури). Так, наприклад, на цьому методі базується концепція «кінця історії» О. Шпенглера [13]. За аналогією до прикладів всесвітньої історії учений аргументує свою основну тезу про те, що європейська цивілізація вступає в завершальну стадію свого розвитку.

Метод прогнозування можна застосовувати не лише у науковій, а й у педагогічній роботі під час викладання історичних дисциплін. Наприклад, при розгляді теми сучасної історії України доцільним є включення до плану семінарських завдань питань «Дайте оцінку політичним подіям і політичній ситуації в Україні на сучасному етапі її розвитку» і «Якими Ви бачите перспективи подальшого політичного й економічного розвитку України як незалежної, суверенної, єдиної країни?». При чому останнє питання базується на методі прогнозування і повинно логічно впливати із попереднього. Студент, що володіє достатнім рівнем знань може запропонувати своє бачення майбутньої долі України та українського народу, виходячи з досвіду попередніх епох та сучасності. Важливим у цьому є розуміння так званої циклічності історії, вміння виявити зако-

номірності історичного процесу, що є однією із завдань викладача навчальної дисципліни.

Метод аналогії у зв'язку із прогнозуванням у навчальному процесі доцільно застосовувати при розгляді тем становлення і занепаду української державності. Так, доцільним виявляється приділення значної уваги студентів до періодів Руїни (друга половина 17 ст.) та Національно-демократичної революції (1917–1920 рр.). Важливо розібрати зі студентами під час лекційних та семінарських занять причини цих подій, враховуючи геополітичну ситуацію, внутрішні протиріччя та людський фактор. Розуміючи причини втрати державності та єдності суспільства в означені періоди студенти зможуть провести паралелі по історичній вертикалі минуле-теперішнє, виділити негативні тенденції, що є аналогічними у сучасності і можуть призвести до трагічних наслідків у майбутньому і запропонувати свої шляхи недопущення цієї ситуації. Саме це слід враховувати з огляду на те, що на початку нашого століття явище, яке прийнято називати «глобалізацією», вступило в період кризи.

Відомо, що криза глобалізації, що має економічні, соціокультурні та геокультурні аспекти, була запрограмована від самого початку. Перші причини кризи були закладені в геокультурній економічній моделі, що має свою особливу систему цінностей і економічних імперативів, які нав'язані всьому світу західною цивілізацією, споживчою в своїй основі. Другою групою причин кризи глобалізації є невідповідність заявлених елітою західної цивілізації цілей, таких, як поширення свободи і демократії, товарного достатку і споживчого задоволення, та реальних можливостей для їх виконання. Ці реалії раніше за більшість американської еліти зрозумів новий Президент США Д. Трамп, який взяв до уваги те, що валовий внутрішній продукт Америки нині становить лише чверть від світового ВВП, хоча в 1960 р. він дорівнював 40 % [11].

Перемога Д. Трампа в 2016 р. здавалося для багатьох прогнозистів майбутнього світової ринкової системи аберацією, тобто відхиленням від норми; помилкою, порушенням, похибкою (лат. aberratio «ухилення, видалення, відволікання» походить від лат. aberrare (лат. ab- «від» + лат. errare «блукати, помилятися»). Спостерігачі пояснювали її по-різному залежно від власних уподобань: неординарна особистість мільярдера, збіг обставин, збій виборчої системи, зарозумілість Х. Клінтон, втручання Росії. Однак справа в тому, що Д. Трамп не міг примиритися з новими реаліями в функціонуванні світового ринку, які демонструють падіння американсь-

кої гегемонії. Ось чому він, як сміливий прогнозист, розпочав такі перетворення американської економіки, котрі вважаються багатьма політиками і вченими країн Заходу повторенням і розвитком «Нового курсу» Президента США Ф. Д. Рузвельта.

Якщо вірити численним критикам Трампа з політичної еліти США, дії і заяви цього очільника провідної держави світу «не американські», президент не висловлює американські цінності, «ми так не робимо». Цей список можна продовжувати. Насправді ж виходить, що найбільш відомі представники еліти можуть скільки завгодно сперечатися з Трампом, проте в США вистачає людей, згодних з президентом, який, очевидно, є набагато більшим прогнозистом, ніж його противники. Тому в науці історичного прогнозування не лише Америки, а й усього західного світу, гряде методологічна революція. І це слід пам'ятати викладачам-історикам, які незалежно від спеціальності допомагають студентам сформувати свою громадянську позицію (яка може бути цілком протилежною поглядам викладача) та виховують майбутніх лідерів, що зможуть принести благо своїй державі.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Бжезинский З.** Великая шахматная доска: Господство Америки и его геостратегические императивы. Москва : Международные отношения, 2002. 254 с.
2. **Бобилев В. П., Иванов І. І., Пройдак Ю. С.** Методологія та організація наукових досліджень: підручник. Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2014. 644 с.
3. **Бойко-Бойчук Л.** Метод аналогій у соціально-політичних дослідженнях. Політичний менеджмент. 2007. № 4. С. 74–82.
4. **Бурстин Д.** Американцы: колониальный опыт. Москва: Прогресс-Литера, 1993. 480 с.
5. **Вировий С. І., Дяченко Н. П.** Особливості соціально-політичного прогнозування в системі державного управління. Ефективність державного управління. 2013. Вип. 37. С. 43–48.
6. **Горбатенко В. П.** Еволюція прогностики як системи наукових знань про майбутнє. Стратегічні пріоритети. 2007. №1 (2). С. 11–17.
7. **Калашников В. М., Малишко В. М.** Формування інститутів держави і права в США ранньої доби (1607–1775 роки): моногр. Київ: Логос, 2015. 426 с.
8. **Каросва Т.** Методика реверсивного та презентивного прогнозування в історичних дослідженнях (на прикладі прогнозування рівня письменності населення Подільської губернії другої половини XIX – початку XX ст.). Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2014. Т. 24. С. 26–37.
9. **Лепський М. А., Лепська Н. В.** Метод «Прогнозування за аналогією». #GS Геополітичні студії. Робоча книга. Handbook #1. Запоріжжя: КСК-Альянс, 2017. 62 с.

10. **Назаренко М. С.** Есхатологія та футурологія як два способи прогнозування історії. Вісник Житомирського державного університету. Серія: Філософські науки. 2010. Вип. 52. С. 26–31.
11. Роль США в мировой экономике: сокращение почти на 50%. URL: <http://www.ereport.ru/articles/weco/pomy/rol-ssha-v-mirovoj-economike.htm>
12. Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / [Отв. ред. А. О. Чубарьян]. Москва: Аквилон, 2014. 576 с.
13. **Шпенглер О.** Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории: в 2 т. Москва: Мысль, 1993. Т. 1. Гештальт и действительность. 490 с.
14. **Bridenbaugh C.** The Spirit of 76: the Grouth of American Patriotism Before Independence, 1607–1775. N. Y.: Twayne Publishers, Inc., 1975. 332 p.
15. **Hofstedter R.** American Political Tradition. N. Y.: Archont Books, 1948. 540 p.
16. Magistri Georgii Drohobich de Russia. Iudicium Pronosticon Anni 1483 Currentis. URL: <http://litopys.org.ua/human/hum47.htm>
17. **Ostrowski D.** «Moscow the Third Rome» as Historical Ghost. Byzantium: Faith and Power (1261–1557). Perspectives on Late Byzantine Art and Culture. New Haven: Yale University Press, 2006. P. 170–179.
18. Top Four Types of Forecasting Methods. URL: <https://corporatefinanceinstitute.com/resources/knowledge/modeling/forecasting-methods/>
19. **Walonick D. S.** An Overview of Forecasting Methodology. URL: <https://www.statpac.org/research-library/forecasting.htm>
20. What is forecasting? Definition and meaning. URL: <https://marketbusinessnews.com/financial-glossary/forecasting-definition-meaning>

Надійшла до редкол.: 12. 03. 2019

Прорецензовано: 02. 04. 2019